

מאמרים וטורי דעה

הכל חייבין בראייה: ההלכה מורה על הכללה וכבוד לאנשים עם צרכים מיוחדים

הרב ברדלי שביט ארצן והרב אבי נוביס-דויטש | ספטמבר 4, 2019

שאלה שנשאלה על ידי רונן בר אברהם, מנהל מרכז אדרבא:

בשנת 1992, במענה לשאלת התנועה המסורתית באשר לאפשרות לערוך טקסי בר מצווה ובת-מצווה לילדים עם צרכים מיוחדים, חיבר הרב ראובן המר תשובה לוועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל,^[1] ובה שרטט קווים מנחים בעניין מעמדם ההלכתי של אותם ילדים וחיוכם בקיום מצוות. בתשובתו הגיע הרב המר למסקנה כי ילדים עם צרכים מיוחדים אכן חייבים במצוות, וכי עריכת טקסי בר מצווה מותרים ויש לקיימם. הרב המר גם ציין את חשיבותם של אותם טקסים ואת ערכם החיובי הן לילדים ולהוריהם, הן לקהל הרחב. התשובה אושרה פה אחד על-ידי כל חברי ועד ההלכה, והיא הייתה הבסיס למאות טקסי בר ובת מצווה לילדים עם צרכים מיוחדים, בחסותה של התנועה המסורתית.

שאלת המשך המחייבת בחינה הלכתית מחודשת נשאלת עתה באשר לעניינים פרטניים הנוגעים לבסיס ההלכתי של טקסי בר ובת מצווה לילדים עם צרכים מיוחדים. על-מנת להשיב כיאות עלינו להידרש לשאלה באיזו מידה מתירה ההלכה לאדם עם צרכים מיוחדים להיספר למניין, לשמש כשליח/ת ציבור, לעלות לתורה או לקרוא בהפטרה או במגילה, לשמור מצוות (כגון לימוד תורה, קיום מצוות ועשיית מעשי צדקה), ולהוציא אחרים ידי חובת קיום מצווה. שומה עלינו לברר לפרטים את האפשרות להימנות עם קהל ישראל כבר-מצווה או כבת-מצווה ואת האפשרויות לציון המעמד בכומבי.

תשובה

רקע

במשך הדורות אפשר לראות מתח מתמיד בין קולות מכלילים במסורת היהודית לבין קולות היררכיים ומבדילים. עם זאת, מושג הערבות והאחריות כלפי כל שכבות החברה מצוי במקומות רבים במסורת, החל בהתייחסות החוזרת ונשנית בתורה למקומם של הגר והיתום והאלמנה והחובה לדאוג להם ולהימנע מפגיעה בהם, כמו למשל בדברי הכתוב "כל אלמנה ויתום לא תענון" (שמות כב, כא), ועוד רבים.

ניתן אם כן לומר שגם המסורת ההיררכית יותר רואה חשיבות בדאגה לכל חלקי האוכלוסייה ומתן ערך לכל ברייה. ביטוי נוסף לגישה זו הוא "כבוד הבריות דוחה לאו שבתורה" (ברכות יט ע"ב ובמקבילות), [2] ו"חביב אדם שנברא בצלם" (משנה אבות ג, יד).

מכאן שגם בתשובה זו עלינו לפעול לאור ההנחה שיש לדאוג לכבודו של כל אדם, גם אם הם בעלי מוגבלות קוגניטיבית או נפשית. [3]

היחס לבעלי מוגבלויות במסורת חז"ל – מבט ראשוני כללי

כבר בתלמודים אנו רואים איך המציאות הפרטנית שבה מצאו עצמם אנשים עם צרכים מיוחדים פרצה והתעלתה מעל לדעות חברתיות קדומות:

למימרא דכי לא משתעי לא גמר? והא הנהו תרי אילמי דהוו בשבבותיה דרבי, בני ברתיא דרבי יוחנן בן גודגדא, ואמרי לה בני אחתיא דרבי יוחנן, דכל אימת דהוה עייל רבי לבי מדרשא הוה עיילי ויתבי קמייהו, ומניידי ברישיהו ומרחשין שפוותיהו. ובעי רבי רחמי עלייהו ואיתסו, ואשתכח דהוה גמירי הלכתא וספרא וספרי וכולה תלמודא! [4]

תרגום: האם נאמר שאחד שאינו יכול לדבר אינו יכול ללמוד? והנה שני אילמים שגרו בשכונתו של רבי, שהיו בני בתו של רבי יוחנן בן גודגדא, ויש האומרים (שהיו) בני אחותו של רבי יוחנן, שבכל פעם שרבי היה נכנס לבית המדרש, היו הם נכנסים ויושבים לפניו, והיו מנידים בראשיהם ומניעים שפתותיהם. ביקש רבי רחמים עליהם ונרפאו, ונמצא שלמדו הלכה וספרא וספרי ואת כל התלמוד!

הנה כי כן, באגדה זו נראה כי ההנחה היא ששני האילמים האלמוניים אינם בעלי דעת. הם רק נדו בראשיהם והניעו את שפתותיהם. אך בעקבות תפילתו של רבי התברר כי שני האנשים למדו והפנימו בצורה טובה וראויה מאז ומתמיד. **ההתנהגות הסביבתית שהביאה להתעלמות מהם נוצרה בטעות; זוהי השתקפות של אי-יכולתה של החברה ליצור דרכי קשר וקשב כדי לאפשר להם להציג ולהביע את המודעות והכוונה ששכנו בקרבם מלכתחילה.** בסוף הסיפור מסירה "טכניקת" התפילה של רבי את המחיצות וחושפת את מודעותם המופלאה.

והנה סיפור דומה, על אודות תלמיד חכם עיוור:

רבי ורבי חייא הוו שקלי ואזלי באורחא, כי מטו לההוא מתא אמרי: איכא צורבא מרבנן הכא, נזיל וניקביל אפיה. אמרי: איכא צורבא מרבנן הכא, ומאור עיניים הוא. אמר ליה רבי חייא לרבי: תיב את, לא תזלזל בנשיאותך, איזיל אנא ואקביל אפיה. תקפיה ואזל בהדיה. כי הוו מיפטרי מיניה, אמר להו: אתם הקבלתם פנים הנראים ואינן רואין – תזכו להקביל פנים הרואים ואינן נראין. אמר ליה: איכו השתא מנעתן מהאי ברכתא.^[5]

תרגום: רבי ורבי חייא הלכו בדרך. כאשר הגיעו לעיר מסוימת, אמרו: אם יש כאן חכם, נלך ונקבל פניו. אמרו (להם): יש כאן חכם, אך הוא עיוור. אמר רבי חייא לרבי: הישאר אתה (כאן), שלא תזלזל בנשיאותך, ואני אלך לקבל את פניו. רבי הכריעו בוויכוח והלכו (שניהם) יחדיו. כאשר עמדו להיפרד ממנו, אמר להם (העיוור): אתם קיבלתם את פניו של מי שנראה אך אינו רואה – תזכו לקבל פנים של הרואה ואינו נראה (=הקב"ה). אמר לו (רבי לרבי חייא): אילו (שמעתי בקולך) עכשיו, היית מונע ממני ברכה זו.

בסיפור זה נראה כי שוב אנו עומדים בפני סטיגמה חברתית, וייתכן שהוא נשען על ההנחה שעצם נוכחותו של החכם העיוור הייתה ממעיטה מכבודו של הנשיא. רבי בתגובתו מאפשר את ברכתו של הסומא.

דוגמה נוספת ואחרונה שנסקור במסגרת הרקע מצביעה גם היא על שינוי בעמדתו של הקהל. המשנה במסכת מגילה עוסקת בשליחי ציבור בכלל ובנשיאת כפיים של כל הכוהנים בפרט:

משנה: כהן שיש בידיו מומין לא ישא את כפיו.

ר' יהודה אומר: אף מי שהיו ידיו צבועות סטיס לא ישא את כפיו מפני שהעם מסתכלין בו.

גמרא: ...

אמר רב הונא: זבלגן לא ישא את כפיו.

והא ההוא דהוה בשיבבותיה דרב הונא והוה פריס ידיה?

ההוא דש בעירו הוה.

תניא נמי הכי: זבלגן לא ישא את כפיו, ואם היה דש בעירו – מותר.

א"ר יוחנן: סומא באחת מעיניו לא ישא את כפיו.

והא ההוא דהוה בשיבבותיה דרבי יוחנן דהוה פריס ידיה?

Privacy - Terms

ההוא דש בעירו הוה.

תניא נמי הכי: סומא באחת מעיניו לא ישא את כפיו ואם היה דש בעירו מותר (מגילה כד ע"ב)

תרגום:

זבלגן (אדם שעיניו נוטפות באופן קבוע) לא יישא את כפיו.

והרי אותו אחד שגר בשכונתו של רב הונא נשא את כפיו!?

הוא היה מוכר בעירו.

שנינו גם כן: זבלגן לא יישא את כפיו, ואם היה מוכר בעירו – מותר.

אמר רבי יוחנן: עיוור באחת מעיניו לא יישא את כפיו.

והרי היה אחד בשכונתו של רבי יוחנן שפרש את כפיו!?

הוא היה מוכר בעירו.

שנינו גם כן: עיוור באחת מעיניו לא יישא את כפיו, ואם היה מוכר בעירו – מותר.

הגמרא מצמצמת את תחולתו של דין המשנה למקרה שבעל המום אינו מוכר בעיר – ברגע שהוא "דש בעירו" הוא יכול לשאת את כפיו. עמדה זו מצביעה על כך שכוהן בעל מום אינו פסול בכל מצב, אלא שהדין תלוי במתבוננים. אם נרצה נוכל לומר שהאתגר החינוכי הוא לדאוג לכך שלמתבוננים לא תהיה בעיה.

ניסיונם של אלפי ילדים ישראלים עם צרכים מיוחדים, שזכו להשתתף בתכנית בר-מצווה ובת-מצווה של התנועה המסורתית הישראלית מאז 1995, כבר הצמיח עדות מוצקה לאותה הכרה חדשה: ילדים אלה אכן מביאים ברכה של ממש לקהילותיהם כאשר הם מברכים, וגורמים התעלות לציבור כשהם קוראים בתורה. הם יוצרים תקדים שאל-לנו להתעלם ממנו, ואף מאפשרים לנו להיווכח שגם קהל המשתתפים מבין זאת ומסוגל לפעול כדי להעניק להם מקום שווה בקהילה.

השאלות ההלכתיות

בתשובתנו ננסה לענות על מספר שאלות הלכתיות:

האם אפשר לספור אדם עם צרכים מיוחדים במניין, ומה המגבלות על כך?

האם אדם עם צרכים מיוחדים יכול לשמש כשליח ציבור, לעלות לתורה או לקרוא הפטרה או מגילה? האם אדם עם צרכים מיוחדים חייב במצוות (כגון לימוד תורה ועשיית מעשי צדקה). ואם לא – האם מותר לו לקיים מצוות?

האם יש ביכולתו להוציא אחרים ידי חובה?

האם ייתכן שאדם יהיה חייב במצוות לעיתים ופטור לעיתים, ומה הקריטריון כדי להגדיר את מצב הפטור?
חיוב בתפילה

המשנה במסכת ברכות (ג, ג) קובעת כך:

'נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון'.

מלשון המשנה עולה שקטנים ונשים פטורים מקריאת שמע ותפילין אך חייבים בתפילה ובברכת המזון. מן השתיקה ניתן לומר שכל אדם שאינו קטן ודאי חייב בתפילה ובברכת המזון.

מעניין לציין שמשנה זו מופיעה דווקא בהקשר הפטור מתפילה של המתעסקים בליוויית המת. פטור זה מצביע על כך שהחיוב בתפילה יכול להיות לשיעורין, כלומר חל על אדם במצבים מסוימים. ואכן נראה לנו שאדם הסובל ממוגבלות תקשורתית או נפשית יכול לעיתים להיות במצב של פטור, שבו היינו מכילים עליו גדר 'שוטה', אך לכתחילה הוא במצב חיוב, וודאי אם הוא בא לתפילה ומשתתף בה. נראה בבירור כי במקרה כזה הוא מקיים את מצוות התפילה מתוך חובה.

נראה כי הסיבה לכך היא שתפילה היא בקשת רחמים, [6] ומתוך כך נראה לנו נכון שגם מי שיש לו מוגבלות זקוק לבקשת רחמים, ולכן לכתחילה הוא חייב בתפילה, אא"כ נבצר ממנו לקיימה ברגע מסוים.

ואכן, פוסקים רבים סוברים שאנשים עם צרכים מיוחדים חייבים בתפילה, ורק מי שנמצא בגדר 'שוטה לכל דבריו' פטור ממנה, שכן הוא פטור באופן גורף מכל המצוות.

כך למשל כתב הרב חיים פנחס שיינברג, [7] המכליל בגדר 'שוטה לכל דבריו' רק מי שחלים עליו כל גדרי השוטה, או מי שהוא פתי ואינו מבין שום דבר כדרך שמבינים אותו שאר בני האדם. אבל מי שיש לו דעת כמו הפעוטות אין לו גדר שוטה וממילא הוא חייב בתפילה ובמצוות.

וכבר כתב הרב שאול ענברי [8] שאנשים עם פיגור נספרים במניין, ונסמך בזה על דברי הרב שלמה זלמן אוירבך [9] והרב שיינברג. וקבע שם בפשטות שמי שנספר במניין ויכול להוציא אחרים ידי חובה יכול לשמש כשליח ציבור. וכך עולה בפשטות גם מדברי המשנה בראש השנה (ג, ח) הקובעת

חרש שוטה וקטן אין מוציאין את הרבים ידי חובתן. זה הכלל: כל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן.

למסקנה, ממילא כל מי שאינו בגדר שוטה יכול להוציא את הרבים ידי חובתם.

סיכום עד כה: הראנו כי כל בוגר שגדר שוטה אינו חל עליו – חייב בתפילה ובמצוות ונספר למניין. עתה נותר לנו לברר על מי חל גדר שוטה באופן קבוע, והאם ייתכן שאדם יהיה לעיתים במצב פטור ועיתים במצב חיוב.

גדר שוטה

ה'שוטה' מופיע במשניות רבות על פי רוב יחד עם החרש והקטן, ועל פי רוב כדי לציין פטור ממצווה מסוימת.

התוספתא במסכת תרומות (א, ג) מגדירה כך:

'איזה הוא שוטה? היוצא יחידי בלילה והלן בבית הקברות והמקרע את כסותו והמאבד מה שנותנין לו'.

ובגמרא במסכת חגיגה היא מובאת בנוסח הבא:

'תנו רבנן: איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה והלן בבית הקברות והמקרע את כסותו' (בבלי, חגיגה ג ע"ב).

הברייתא מציעה שלושה תבחינים לשוטה:

היוצא יחידי בלילה

הלן בבית הקברות

מי שקורע את בגדיו

בהמשך מביאה הגמרא מחלוקת אמוראים: 'איתמר רב הונא אמר עד שיהו כולן בבת אחת

ר' יוחנן אמר אפילו' באחת מהן' (בבלי חגיגה ג ע"ב)

כלומר, לפי רבי יוחנן כל אחת מן ההתנהגויות הללו הופכת אדם לשוטה, בעוד שלדעת רב הונא אדם צריך לנהוג בכל שלוש ההתנהגויות יחד בו-זמנית. הסתמא ממשיך ומרחיב בסוגיה:

היכי דמי? אי דעביד להו דרך שטות אפילו בחדא נמי,

אי דלא עביד להו דרך שטות – אפילו כולהו נמי לא,

Privacy - Terms

לעולם דקא עביד להו דרך שטות

ו"הלן בבית הקברות" אימור כדי שתשרה עליו רוח טומאה הוא דקא עביד,

ו"היוצא יחידי בלילה" אימור גנדריפס אחדיה

ו"המקרע את כסותו" אימור בעל מחשבות הוא

כיון דעבדינהו לכולהו הוה להו כמי שננח שור חמור וגמל ונעשה מועד לכל.

הסתמא מציע כי עצם עשיית פעולה אחת בדרך שטות מספיקה, ואז דוחה הנחה זו וטוען כי אם מדובר בפעולה אחת, האדם יכול להשתייך לקבוצה אחרת (אדם החפץ ברוח טומאה, אדם אחוז גנדריפס, בעל מחשבות), **ורק שלוש הפעולות יחד** מכניסות אותו לקטגוריה. עם זאת נראה כי מן הסתמא אנו למדים כי יש להבחין בין אדם שברגע מסוים נהג דרך שטות להחלת הקטגוריה "שוטה" על אדם, ולכן יכול להיות מצב שבו אדם נהג בדרך שטות – אך אינו שוטה, ולמחרת לא נתייחס אליו כמי שנכנס לקטגוריית שוטה. לצורך קביעה זו משתמשת הגמרא בקטגוריה של שור מועד: שור הנכלל בקטגוריה זו שב אליה לאחר שחזר על פעולותיו, והוא נתון בגדר זה עד שיפיגן התנהגות המוציאה אותו מקטגוריה זו.

על דברים אלה מובאת מימרא של רב פפא:

אי שמיע ליה לרב הונא הא דתניא אי זהו שוטה זה המאבד כל מה שנותנים לו – הוה הדר ביה.

איבעיא להו כי הוה הדר ביה ממקרע כסותו הוא דהוה הדר ביה דדמיה להא או דלמא מכולהו הוה הדר תיקו.

מימרת רב פפא מביאה ברייתא נוספת המציעה כי שוטה הוא מי שמאבד כל מה שנותנים לו. רב פפא מניח כי רב הונא לא הכיר ברייתא זו, ולו היה מכיר אותה היה משנה את דעתו. הסתמא מתלבט האם השינוי היה החלפת שלושת הקריטריונים בקריטריון אחד, או שמא החלפת קריטריון קריעת הבגדים בקריטריון שמירת החפצים הוא הקובע. הגמרא בוחרת שלא להכריע בדיון וקובעת תיקו (תעמוד).

מן הדיון עולה כי בגמרא הובאו מספר דעות:

ברייתא א' – שוטה הוא מי שלן בבית הקברות ויוצא יחיד בלילה וקורע את בגדיו.^[10]

ברייתא ב' – שוטה הוא מי שמאבד כל מה שנותנים לו.

דעת ר' יוחנן: שוטה הוא מי שלן בבית הקברות, או יוצא יחידי בלילה, או קורע את בגדיו.

דעת רב הונא: שוטה הוא מי שמבצע את שלוש הפעולות יחדיו.

שיטת רב הונא לפי רב פפא (לפי שיטה א'): שוטה הוא מי שמאבד כל מה שנותנים לו.

שיטת רב הונא לפי רב פפא (לפי שיטה ב'): שוטה הוא מי שלן בבית הקברות, ויוצא יחידי בלילה ומאבד כל מה שנותנים לו.

בנוסף להגדרת השוטה מציעה הגמרא את הגדרת 'הנכפה':

כפאו מאן אילימא כפאו שד והתניא עתים חלים עתים שוטה. כשהוא חלים הרי הוא כפיקח לכל דבריו; כשהוא שוטה – הרי הוא כשוטה לכל דבריו (בבלי, ראש השנה כח ע"א).

כלומר במקביל לשוטה שהוא מי שנוהג באופן קבוע מנהג שוטה, **מי שנוהג מנהג שוטה רק לעיתים** נחשב 'נכפה', ואנו דנים אותו כשוטה רק בזמן שהוא מתנהג באופן שטותי. אבל כשהוא מתנהג באופן שאינו של שטות (קרוב יותר לנורמטיבי) – אין הוא בגדר שוטה והוא כפיקח לכל דבריו, וממילא הוא חייב במצוות ויכול להוציא אחרים ידי חובתם.

הגדרת שוטה בראשונים

רמב"ם פוסק כך :

השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצות, ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב. הנכפה בעת כפייתו פסול ובעת שהוא בריא כשר, ואחד הנכפה מזמן לזמן או הנכפה תמיד בלא עת קבוע, והוא שלא תהיה דעתו משובשת תמיד שהרי יש שם נכפים שגם בעת בריאותם דעתם מטרפת עליהם, וצריך להתיישב בעדות הנכפין הרבה. (רמב"ם הלכות עדות ט, ט)

רמב"ם קובע כי כל מי שנטרפה דעתו, ודעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים, נחשב בכלל השוטים, והוא אינו בן מצוות ופסול לעדות. רמב"ם מוסיף בעקבות הגמרא במסכת ראש השנה קטגוריה של נכפה שמצבו הנפשי אינו קבוע, ועדותו פסולה רק בזמן שהוא נכפה, ולא במצב שהוא בר-דעת.

וכך כתב גם הרא"ש (רא"ש על מסכת חולין פרק א) ובנו (טור יורה דעה א, ה) והכריע כרבי יוחנן.

בנוסף מוסיף רמב"ם קטגוריה נוספת, של 'פתי', בעקבות בעל העיטור:

הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר הרי אלו בכלל השוטים, ודבר זה לפי

(מה) שיראה הדיין שאי אפשר לכוין הדעת בכתב.

ומרן פסק בשולחן ערוך (חו"מ, הלכות עדות סימן לה):

ח שוטה, פסול. ולא שוטה שהוא הולך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, (אלא) כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מהדברים, אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים, הרי זה פסול, ובכלל שוטים יחשב.

ט הנכפה, בעת כפייתו, פסול, ובעת שהוא בריא, כשר. ואחד הנכפה מזמן לזמן, או הנכפה תמיד בלא עת קבוע, והוא שלא תהיה דעתו משובשת תמיד, שהרי יש נכפים שגם בעת בריאותם דעתם מטורפת. וצריך להתיישב בעדות הנכפים הרבה.

י הפתאים ביותר, שאין מכירין דברים שסותרים זה את זה, ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם, והמשתגעים ביותר, הרי אלו בכלל השוטים. ודבר זה לפי מה שיראה לדיין, שאי אפשר לכוין הדעת בכתב.

ראוי לזכור שפסיקה זו היא בהקשר של הלכות עדות, שם יכולות להיות השלכות ברורות על אחרים, דבר שאולי פחות שייך לעניין התפילה. ומכל מקום, לעניינו של אדם בעל מוגבלות קוגניטיבית שיש לו דעת כמו תינוקות, ואדם שיש לו מוגבלות תקשורתית או נפשית, שנמצא במצב שאין צורך להגדירו שוטה – הרי הם כפקחים לכל דבר וחייבים בתפילה ונספרים במניין ויכולים להוציא אחרים ידי חובתם. [11]

עיתים חלים עיתים שוטה

התוספתא במסכת תרומות שהבאנו לעיל (עמוד 7) ממשיכה כך:

פעמים שוטה פעמים חלום – זה הכלל:

כל זמן ששוטה הרי הוא כשוטה לכל דבר, וחלום הרי הוא כפיקח לכל דבר.

תוספתא זו מובאת בנוסח הבא בבבלי (ר"ה כח ע"א, יבמות ק"ג ע"ב):

והתניא: עתים חלים עתים שוטה, כשהוא חלים – הרי הוא כפיקח לכל דבריו, כשהוא שוטה – הרי הוא כשוטה לכל דבריו!

הבבלי במסכת ראש השנה מצטט את התוספתא בהקשר של 'אדם שפּפּאָוּ שְׂדֵי, וקובע כי כ'שכפאו שד' הוא במצב זמני של שיטיון, ואי אפשר להניח שיש לו כוונת מצווה. מאידך גיסא, מכאן משתמע שכאשר אדם אינו במצב של 'כפאו שד' הוא נחשב פיקח. אולם לשיטת הגמרא במס' יבמות,

המחלוקת היא האם מוגבלי הדעת הם אכן 'בעלי דעת קלושה', או שהם נמצאים במצב ביניים של בעלי דעת, או חסרי דעת.

מכל מקום, רמב"ם קובע כך (הלכות מכירה כט, ה):

מי שהוא עת שוטה ועת שפוי כגון אלו הנכפין, בעת שהוא שפוי כל מעשיו קיימין וזוכה לעצמו ולאחרים ככל בן דעת, וצריכין העדים לחקור הדבר היטב שמא בסוף שטותו או בתחלת שטותו עשה מה שעשה.

וכן הכריע מרן בשולחן ערוך (חו"מ רלה סימן כא). הגמרא בחגיגה דף ג' ע"ב מדברת על חולה גנדרופס, ונראה כי הוא מי שלרגע השתטה ויצא יחידי בלילה. רבי נתן מרומי מפרש בערוך: פי' [רושן] חולי של שטות, וכשעובר החולי הוי פקח, להכי לא חשיב ליה שוטה כי עביד האי גרידא' !

הבאת מקרה זה בהגדרת שוטה לעניין מצוות ראייה מעלה כי לעניין חיוב מצוות, מי שמתנהג לפרקים בצורה חריגה נותר מחויב במצווה. [12]

חיוב במצוות לשיעורין

האתגר הגדול של תשובה זו אינו לחייב אנשים עם מוגבלות בתפילה; כפי שהראנו, נושא זה הוא קל יחסית, וניתן היה גם להישען על הגדרות מצמצמות יותר של 'שוטה' ולהגדיל את קהילת החייבים. אולם משמעות הדבר היא לחייב במצוות אנשים שלעיתים מתקשים לקיימן, ושהקושי הזה נובע מצרכיהם המיוחדים ומנסיבות חייהם. ראינו שכבר הגמרא דנה באפשרות של אדם שהוא לעיתים בגדר של 'שוטה', ואז הוא פטור מכל המצוות, ועיתים הוא בגדר של פיקח. המשנה בברכות פרק ג' מציינת גם שמי שעוסק במצווה אחת (לוויית המת) פטור ממצווה אחרת. [13] בהלכה אפשר לראות גם כיצד תחולת המצווה על אדם עם צרכים מיוחדים עשויה להיות מצומצמת, כמו שמציע המגן אברהם לגבי נשים:

ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מי בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה 'ומדאורייתא די בזה

(מגן אברהם או"ח קו, ב), או שאינו יכול לקיים את המצווה כיוון שהוא טרוד, כמו אחד היסודות בדין אונן, וכמו שהעלה ר' בן-ציון ליכטמן בחיבורו על השולחן ערוך:

דרוב הנשים מוטל עליהם להתעסק בכל צרכי הבית ובטיפול ילדים והכנת צרכיהם שמטריד הלב ומבלבל הכוונה, ובמצב זה אין להתפלל, כמו שכתב הרמב"ם בפ"ד: מצא דעתו משובשת ולבו טרוד אסור לו להתפלל עד שתתיישב דעתו... אבל אלו הנשים שנמצאות במצב שיכולות להתפלל ודאי צריכות להתפלל כל ג' תפילות. (בני ציון קו, א)

ובאופן דומה בדברי הרב יקותיאל יהודה הלברשטם (דברי יציב או"ח סימן קכא). מכל מקום לעניין מי שהוא בגדר טרוד, או שאין דעתו מיושבת, פטור הוא באותו זמן מן התפילה.

מידע חדש

הקדמונים יישמו את תקדימיהם המשפטיים ואת עקרונותיהם על פי מיטב יכולתם ומתוך הכוונה הטובה ביותר, מתוך רצון להגן על בני אדם עם צרכים מיוחדים מכל ניצול ופגע, ועל מנת לסוכך עליהם מפני לחץ חברתי ודרישות בלתי מציאותיות. אם נראה היה כי לא היה לאותם אנשים עם צרכים מיוחדים כושר חשיבה וכוונה, ולא היה ביכולתם למלא אחר הדרישות הכרוכות בקיום המצוות, אזי הפסיקה הייתה בתחילה לפטור אותם, ולימים – למנוע מהם באופן מעשי את קיום אותן חובות. אפשר להניח שתנאי הזמן והחברה הכתיבו את יישום הכללים (בנושא שלנו, הריטואלים הדתיים הקשורים בהיות אדם בר מצווה או בת מצווה).

כיורשיהם, אנו שומרים על המחויבות המסורתית לאותה היענות אנושית, אך מוטלת עלינו היום החובה ליישמה באופן אחר; מה שהשתנה בנושא דנן מימי הקדמונים ועד ימינו היא היכולת המדעית לזהות תודעתיות, מודעות עצמית וכוונה בבני אדם רבים עם צרכים מיוחדים, אשר על-פי הנחות העבר נתפשו כחסרים אותם אפיונים ונטולי היכולת הטכנולוגית ליצור דרכי תקשורת חדשניות הזמינות לנו כיום. פוסקים שונים מתייחסים לעניין זה במונח 'השתנות הטבעיים בהלכה'.^[14]

היקף הספרות המדעית^[15] המעידה על כושר זה אינה מאפשרת לנו לפרטה, אך הפניה למקרה מפורסם אחד עשויה לספק דוגמא שימושית: **הלן קלר** הייתה אישה שהתגברה על הסטיגמה החברתית בדבר יכולתם של כבדי ראייה או שמיעה לתקשר, לחבר ספרים ולחנך דור, ובדבר היכולת של מי שנתפש כנכה מוחלט להגיע להישגים מוסריים של ממש ולמנהיגות חינוכית. המוגבלויות שיוחסו לה לא היו אינהרנטיות למצבה, אלא הושתתו על עירוב הרסני של ציפיות נמוכות, מחסור בטכניקות חינוכיות והעדר פתרונות טכנולוגיים. השינוי בתפיסת שלושת הרכיבים הללו אפשר לממש את גאונותה של קלר, שהדהימה את העולם ואפשרה מהפך של ממש בגישת הציבור אל בעלי צרכים מיוחדים. הלן קלר אינה היחידה. יש והיו עוד רבות ורבים כמוה.

עד לאחרונה, אוטיסטים והסובלים מתסמונת דאון ומצבים אחרים הוותרו גם הם מאחורי פרגוד של הנחות תרבותיות אשר גרסו כי בני אדם אלה אינם יכולים להתחבר עם החברה, ליצור קשר או להביע מחשבות של ממש.^[16] אי-היכולת לתקשר בדרכים קונבנציונליות נתפשה כחוסר יכולת לתקשר כלל, וחוסר זה תורגם לראייה להיעדר כושר חשיבה, אבחנה וקשר חברתי או אנושי בכלל. קשיים בניידות נתפשו כמחסומים בלתי-עבירים, במקום להיתפש כאתגרים שעל החברה להתמודד עמם.

הנחות אלה נחשפו כשגויות וכסטיגמות, לעומת מדדים מהימנים המעידים על יכולתם של אנשים אמיצים אלה, בעלי צרכים מיוחדים, לתקשר ולהשתלב בחברה. קואליציות של הורים ומומחים בצד סינגור עצמי משנים את הציפיות באשר לתוצאות ששירותים וחינוך עשויים להביא לבעלי צרכים

מיוחדים.^[17] ועם השינוי בציפיות אנו עדים לכך שאנשים רבים יכולים להגיע להישגים בתקשורת ובקשר רגשי אשר נחשבו בעבר לבלתי אפשריים.^[18] כלומר, ההתקדמות הטכנולוגית והחינוכית, בצד השינוי (שלא לומר: מהפכה) בתפישת יכולותיהם של אנשים עם צרכים מיוחדים, שינו לחלוטין לא רק את הגישה כלפיהם, אלא גם את ההבנה באשר ליכולות הרבות שלהם בתפקוד, השתלבות בחברה, והגדרה מחדשת של 'הנורמה'.

האפשרות החדשה הזאת – לרבגוניותם של בעלי צרכים מיוחדים וליכולותיהם הרבות – היא האתגר שעמו צריכה ההלכה להתמודד. למסקנות מהתמודדות זו השלכה מעשית על נושא טקסי בר-מצווה ובת-מצווה לבעלי צרכים מיוחדים: ברגע שנשכיל להבין ולהפנים שהם מסוגלים לתקשר, גם אם בדרכים לא-טיפוסיות, ומהרגע שמתברר שהם בעלי יכולת אבחנה, שיש להם דעות, וכי הם מחפשים משמעות וקשר, או-אז אותן הציפיות שאנו מצפים ברגיל מאחרים מתייחסות גם לבעלי צרכים מיוחדים, שומה עלינו ליצור הזדמנויות המגובות באמירה הלכתית ברורה כדי לאפשר להם להשתתף בחיי הקהילה כשותפים שווים וכגורמים פעילים במידת יכולתם.

שורת הדין

מכל המקורות שהבאנו אפשר ללמוד בבירור כי על פי ההגדרות המצמצמות של גדר 'שוטה', ספק אם יש אדם כלשהו שניתן להחיל עליו את הקטגוריה הזו בימינו. אולם הפקעת אדם מן הקטגוריות הללו היא 'אליה וקוץ בה', שכן מחד גיסא אנו מבקשים להתייחס אליו כפי שאנו מתייחסים לכל אדם אחר, אך בזאת איננו קשובים לצרכיו המיוחדים ולכך שברגעים מסוימים הוא אינו מצוי במצב שבו הוא מרגיש יכולת להתפלל, או להיות שותף במניין. מסיבה זו הרחבנו בבירור את ההגדרה של 'עיתים חלים, עיתים שוטה', והראנו כי לאורך הדורות היתה ההלכה מודעת לכך שאצל כל אדם יש תנודות במצבו הקוגניטיבי-נפשי, ואותו אדם יכול להיות במצבים מסוימים בגדר 'פיקח' ובמצבים אחרים בקטגוריה הפוטרת אותו מחובת קיום מצוות. עם זאת, לא תמיד תדע הקהילה מה המצב שבו מצוי אותו אדם. ולכן במקרה זה אין שום בעיה לספור אדם בעל מוגבלות מנטלית או קוגניטיבית במניין. אל הדיון שסקרנו עד כה מצטרפות גם השיטות המרחיבות את המניין^[19] ולכן אדם יהודי הנוכח פיזית בתפילה ייספר במניין, אלא אם הוא מבקש **שלא** להיספר, או עושה פעולות יזומות שמהן ברור ללא ספק כי אינו רוצה להימנות במניין.

אדם בוגר היכול טכנית לשמש כשליח ציבור, לעלות לתורה או לקרוא בהפטרה או במגילה, יכול לעשות זאת ולהוציא את האחרים ידי חובה. בתשובה זו לא דנו באדם העושה זאת באמצעות תקשורת חלופית, ובכך נדון במקום אחר. אדם עם צרכים מיוחדים **חייב** במצוות בזמן שהוא בגדר 'חלים', **וכטור מהן** כשהוא חש שאין ביכולתו לקיים מצוות. ממילא בשעה שהוא מרגיש חובה הוא יכול להוציא גם אחרים ידי חובתם.

אנו תקווה כי תשובה זו תסייע בידי כולנו לקיים באופן העמוק ביותר את דברי הכתוב 'אתם נצבים היום כולכם' (דברים כט, ט).

התשובה אושרה ביום ה' ניסן תשע"ח בהסכמת כל חברי הוועד

הרב אהוד בנדל

הרב דיאנה וילה

הרב שלמה זכרוב

הרב אבי נוביס-דויטש

הרב גיל נתיב

הרב כרץ רודמן

הרבה מיכל שוורץ

*משנה חגיגה א:א. תשובה זאת ממשיכה את דבריו של הרב ראובן המר בתשובתו (הע' 2, בהמשך), וכן ראו ספרו

The Other Child in Jewish Education: A Handbook on Learning Disabilities

(New York: United Synagogue Commission on Jewish Education, 1979). הרבה מן המקורות

לנקודות המובאות בתשובה זו נובעות מעבודתו ותובנתיו

[1] <http://www.responsafortoday.com/vol4/2.pdf>

[2] לדיין נרחב ולדוגמאות, ראה: Artson, "Halakhah and Ethics: The Holy and the Good", Conservative Judaism

, Spring 1994, 70-88.

[3] בתשובה זו נסמכנו רבות על ספרם של הרב איתן טוקר והרב מיכאל רוזנברג Gender Equality and Prayer in Jewish Law העוסק בשאלת חיוב נשים בתפילה, ספירתן במניין ומינוין כשליחות ציבור. עם זאת אין הם דנים בספרם באנשים עם צרכים מיוחדים, וכל העמדות המוזכרות כאן הן שלנו, ולא נבחנו על ידם.

[4] חגיגה ג ע"א.

[5] חגיגה ה ע"ב.

Privacy - Terms

[6] ובבבלי ברכות כ ע"ב. ושיטת רש"י שחיוב התפילה הוא מדרבנן, כבקשת רחמים ולכן גם נשים וקטנים חייבים בה.

[7] שיינברג חיים פנחס משפטי הדעת, ירושלים תשנ"ה, בעיקר פרק ו'

[8] <http://shaul-anvari.info/node/48>

[9] מנחת שלמה חלק א סימן לד

[10] אנו נוטים לחשוב שמובנה הפשוט של הברייתא הוא מצטבר, אך אין הכרח מובהק לטעון זאת.

[11] למי שמסתפק בדבר זה, עיינו בספרם של הרב טוקר והרב רוזנברג שהעלו גם אפשרויות נוספות לצמצם את הצורך בשליח ציבור וממילא את החובה שיהיה דווקא זכר בוגר. בייחוד שם עמ' 22-18.

[12] וייתכן כי יש חילוק בין ענייני קניין, וודאי עניין קניין שנוגע לאישות (גיטין וגירושין), שבהם אנו חייבים לדעת בבירור כי הדבר נעשה בתקופת הפקחות (ואפילו אז אנו מקבלים גט שניתן בשפיות זמנית), לבין עניין מצוות בין אדם למקום, שבהן העיקר הוא שהאדם נמצא במצב פיקח בעת המעשה. וייתכן כי חילוק זה גם ידגיש את שאלת מעמדו של השוטה לדבר אחד שיש מן הפוסקים החוששים במצב זה לקניינו.

[13] ראו גם התייחסותה של ברמש [לנושא:

<http://www.rabbinicalassembly.org/sites/default/files/public/halakhah/teshuvot/2011-2020/womenandhiyyuvfinal.pdf>

Care-givers may, for example, be included in the minyan because they still are obligated for prayer, even if at times they may be exempted. This exemption applies only to individuals during the time they are fulfilling a mitzvah and would not be applied across the board to them as a class

[14] לתיעוד ההשלכות המחויבות מהידע המדעי לפסיקת ההלכה, ראה: Joel Roth, "Extralegal Sources within Halakhah

The Halakhic Process

New York: Jewish Theological Seminary, 1986, 231-304; see Daniel Eisenberg, "The Ethics) , /of Smallpox Vaccination," at <http://www.aish.com/societyWork/sciencenature>

"Halachic Aspects of Vaccination

Privacy - Terms

Jewish Action

[/https://www.ou.org/jewish_action/12/2008](https://www.ou.org/jewish_action/12/2008) ,

[/halachic_aspects_of_vaccination](#)

[15] למקורות האקדמיים והרפואיים, ראה: Stanley I. Greenspan, M.D. and Serena Wieder, Ph.D

The Child With Special Needs: Encouraging Intellectual and Emotional Growth

.Reading, MA: Perseus Books, 1998 ,

[16] ראה: Douglas Biklen ,

Autism and the Myth of the Person Alone

.New York: New York University Press, 2005 ,

[17] ראה: Anne M. Donnellan, PhD and Martha R Leary, MA, CCC-SLP ,

Movement Differences and Diversity in Autism/Mental Retardation: Appreciating and Accommodating People with Communication and Behavior Challenges

,Pacific Beach, CA: DRI Press, 1995) and Martha L.Cole and Jack T. Cole) ,

Effective Intervention with the Language Impaired Child

.(Rockville,MD: Aspen Publications, 1989) ,

[18] שתי דוגמאות לאנשי מקצוע שהציגו אפשרויות אלה בהרחבה הם Ricki G. Robinson ,

Autism Solutions: How to Create a Healthy and Meaningful Life for Your Child

,Don Mills, Canada: Harlequin Publishers, 2011) and Barry Prizant) ,

Uniquely Human: A Different Way of Seeing Autism

.(New York: Simon & Schuster, 2015) ,

[19] רבנו תם ואחרים, וראו פירוט אצל רוזנברג וטוקר בייחוד עמ' 121-125.